

Rácz Andrea – Szombathelyi Szilvia
Evaluációs modellek a gyermekotthonokban

2003 telén kezdtük el a Gyermekotthonban élő fiatalok társadalmi integrációs esélyeinek vizsgálata című kutatásunkat. A kutatás a gyermekotthonok két típusában nyújtott ellátások közti különbségek, az egyes ellátások előnyeinek és hátrányainak kimutatására irányul.

Tanulmányunkban az evaluációs vizsgálatok megközelítési módját mutatjuk be egy konkrét kutatás kapcsán.

Az 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról a gyermekotthon fogalmát a következőképpen határozza meg:

A gyermekotthon legalább 12, de legfeljebb 40 – önálló egységben elhelyezett – gyermek otthont nyújtó ellátását biztosítja.

A lakásotthon olyan gyermekotthon, amely legfeljebb 12 gyermek otthont nyújtó ellátását biztosítja önálló lakásban vagy családi házban, családias környezetben.

A speciális gyermekotthon a tartósan beteg, fogyatékos, kora miatt különleges ellátást igénylő gyermek, súlyos pszichés vagy disszociális tüneteket mutató, illetve pszichoaktív szerekkel küzdő gyermek speciális ellátását, gondozását, rehabilitációját és rehabilitációját biztosítja.

Utógondozói otthonként működik a gyermekotthon, ha kizárólag a fiatal felnőttek teljes körű utógondozói ellátását biztosítja.

A speciális gyermekotthon vizsgálóotthonként is működhet, ha a speciális szükségletű gyermek vizsgálatát végzi bentlakásos ellátás formájában.

A gyermekotthon a családi nevelés kiegészítésén kívül a gondozott gyermekek és fiatalok támogató közösségét biztosítja, szükség esetén teljesíti az egyéni korrekciós nevelésük feltételeit. Céljai elérése érdekében a gyermekotthon esetkezelő, gondozási, nevelési, rekreációs, egészségügyi és étkeztetési szolgáltatásokat nyújt, kialakítva a napi gyakorlatot. Kiterjedt kapcsolathálót működtet a gyermekjóléti és gyermekvédelmi hálózatban dolgozó szakemberekkel, együttműködik oktatási intézményekkel, munkahelyekkel, a gondozásba bevont egyéb szervezetekkel. A gyermekotthon a gyermek és a fiatal szocializációját a vér szerinti család értékeinek figyelembevételével tudja segíteni, alkalmazkodva a gyermek és a fiatal szükségleteihez. A gyermekotthon széles korhatárú és heterogén nemi összetételű, a különböző korú és nemű gyermekek és fiatalok harmonikus együttélése érdekében. A

gyermekotthon a lakókörnyezetbe illeszkedik, kis létszámú és családi nevelésre, közösségre épül, felkészítve a fiatalt az önálló életre, társadalomba való beilleszkedésre.

A nagy létszámú nevelőotthonok megszűnése, átalakulása és az állami gondoskodásban lévő fiatalok gyermekotthoni elhelyezése az 1990-es évek elején kezdődött meg, elsősorban vidéken, majd később a vidéki tapasztalatok alapján a fővárosban. Ezen intézeti átalakulási folyamatnak A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény adott keretet, amely előírja, hogy 2002. december 1-ig valamennyi gyermekotthon létszámát 40 fő alá kell csökkenteni, a fiatalok elhelyezése elsősorban nevelőszülőknél, illetve lakásotthonokban történik. A nagy létszámú nevelőotthonok megszűnésének és átalakításának hátterében egyrészt az intézményeknek a magas fenntartási költségekből eredő működtethetőségi nehézségei, anyagi problémái álltak, másrészt azon szakmai elgondolás (nyugat-európai mintára), mely szerint a családi környezetben működő, a helyi társadalom életterébe illeszkedő, kis létszámú gyermekotthonok hatékonyabban tudják szolgálni a fiatalok társadalmi integrációját, önálló életük sikeres megkezdését. Ezen átalakulási folyamat a gyakorlatban két úton valósult meg; egyrészt a nagy létszámú otthonok belső átalakításával, másrészt lakásotthoni kiváltással (családi házak vásárlása), mely utóbbi forma költséghatékonyabb.

A KSH adatai szerint 2002-ben a gyermekotthon típusa szerint a gyermekotthoni férőhelyek számát tekintve elmondható, hogy összesen 11 070 férőhely biztosított, ennek 43%-a gyermekotthoni, 31%-a lakásotthoni, 14%-a általános iskolai, diákotthoni és gyermekotthoni férőhely. Az utógondozói otthon férőhelyeinek száma 430, mely a teljes férőhelyek mindösszesen 3,8%-a. Speciális gyermekotthonban 476 gyermek speciális szükségleteit tudják biztosítani. A gyermekotthoni férőhelyek 22,4%-a a fővárosban található, a legtöbb férőhely, 2923 Közép-Magyarországon biztosított, a legkevesebb a Nyugat-Dunántúlon (1087 férőhely, a gyermekotthoni engedélyezett férőhelyek 9,8%-a). Megyei bontásban vizsgálva a legkevesebb gyermekotthoni férőhely a Dél-Dunántúl régióbeli Nógrád megyében található (256 férőhely), a legtöbb férőhely Észak-Magyarországon biztosított, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (943 férőhely).

2002-ben a gyermekotthonban elhelyezett gyermekek száma 10 066 volt, közülük 4201 gyermek gyermekotthonban került elhelyezésre, 33,8%-uk lakásotthonban, 447 gyermek speciális gyermekotthonban, 426 fő utógondozói otthonban.

Magyarországon ezidáig olyan kutatás nem készült, amely a hagyományos gyermekotthonok és a lakásotthonok működését, az ott élő gyermekek helyzetét, külső és belső kapcsolatait, a fiatalok társadalmi integrációs esélyeit, önálló életvitelük kialakításának lehetőségeit vizsgálta volna, megmutatva az ellátórendszer hatékonyságát.

Elméleti bevezetés - Miért evaluáció?

Kutatásunk hangsúlyozottan közelíteni kíván a közpolitikai elemzésekhez. Ezt indokoltta teszik az általunk megfogalmazott kutatási kérdések, ezek alapján felállított célok, az elemzési keretek és a módszertanban alkalmazott megközelítések, fogalomhasználat.

Az evaluáció a szociális szakmának ugyanúgy az egyik alapjává vált, mint ahogy beépült a policy elemzések, ellátórendszerek analízisébe. Az evaluáció értékek, definíciók mentén kialakított szisztematikus 'értékelés', amely a kiindulópontok és az eredmények, továbbá a befektetések, ráfordítások és ezek felhasználásának szembesítésén alapul. Magyarországon az evaluációs vizsgálatok által megkövetelt gondolkodásmód még mindig meglehetősen ritka.

Ha a gyermekvédelmi és a szociális szolgáltatások jelentik a kutatásunk tárgyát, legalább négy oldalról közelíthetjük meg a kérdést.

Megnézhetjük a kliensek oldaláról: hányan és kik veszik igénybe azokat, milyen benyomásaik és tapasztalataik voltak, mennyire voltak elégedettek, milyen mértékben oldódott meg a problémájuk.

Elemezhetjük a szociális szolgáltatás létrehozását indokló probléma felől: mennyire illeszkedik a szolgáltatás a problémához, valóban alkalmas-e annak megoldására, a szolgáltatásnak milyen manifest és látens funkciói vannak, esetleg milyen diszfunkciókkal rendelkezik.

Megközelíthetjük a szolgáltatók felől: kik nyújtják a szolgáltatásokat, hogyan értelmezik feladatukat, milyen motivációkkal rendelkeznek, milyen szakképzettségük van, milyen módszereket használnak, mennyire elhivatottak.

Végül elemezhetjük a szolgáltatások rendszerbe való illeszkedését, hogyan kapcsolódnak össze más szolgáltatásokkal, hogyan illeszkednek a szociális rendszerbe, milyen a viszonyuk a pl. az oktatással, milyen az ágazati szabályozottságuk.

Ezek a megközelítések nem választhatóak el szervesen egymástól, a feltett kérdések általában a többi megközelítésre is reflektálnak, de önmagukban gyakran a szolgáltatásoknak csak egyik vagy másik oldalát képesek megvilágítani. A problémafelvetésnek megfelelően – és a kutatási kapacitások, mozgósítható erőforrások figyelembevételével – kell választanunk a hangsúlyok között, beismerve, hogy gyakran kompromisszumokra kényszerülünk, és a kapott eredmények nem nyújthatnak teljes képet a vizsgálandó területről.

Az evaluációs vizsgálatokban arra keressük a választ, hogy a társadalom számára a szolgáltatás fenntartása hasznos-e vagy sem. Természetesen az egyértelmű válasz megadását nehezíti, hogy számos korláttal kell szembenéznie a kutatásnak. Ide tartozik például a gyermekvédelmi problémák komplexitása (és ebből eredően tökéletes megoldásának nehézségei), a gyermekvédelmi szolgáltatások más rendszerekhez való kapcsolódása, az ellátások/szolgáltatások alternatívájának

hiánya, a külső környezet, a szolgáltató által csak nehezen kontrolálható tényezők hatása. Ezért is fontos tudatosítani az eredmények korlátozottan érvényes voltát, hiszen ennek elmaradása a gyermekvédelmi terület kutathatóságának megkérdőjelezéséhez vezet, kétségbevonja az eredményeket, és lehetővé teszi az eredmények manipulálását.

A „hasznosság” számonkérése nem egyszerű feladat, bár a gyermekvédelmi törvény és a „Gyermekeink védelmében” című nyilvántartási rendszer alapján levezethetők szakmai értékek, prioritások. Ezek gyakorlatba való átültetésének sikerességéről megoszlanak a szakmai vélemények, a szakmai koncepciók és sztemderdek újragondolása megtörtént, de a lefektett elvek megvalósításának értékelése még várat magára.

Általánosságban elmondható, hogy az olyan területeken, mint a gyermekvédelmi vagy szociális ellátások/szolgáltatások, ahol nehezebb az input – output összevetéséből származó eredményeket megfelelően értelmezni és elfogadtatni, szükséges felvetni a hasznosság kérdését. Ezeknek az ellátásoknak a fenntartása áldozatot kíván meg a társadalomtól (hiszen közpénzekből finanszírozzák), ugyanakkor a társadalom tekintélyes része nem részesül közvetlenül ezekből a javakból. Ennek az „áldozatnak” és a társadalmi felelősségnek a tudatosulása vezetett el az evaluáció elterjedéséhez, az értékelési gyakorlat ösztönzéséhez. Az evaluáció megköveteli a szociális ellátások/szolgáltatások folyamatának, természetének megértését és részekre bontását, szakmai sztemderdek kialakítását, az elvárható eredmények megfogalmazását.

Határok és korlátok

A szociális ellátások, szolgáltatások értékelésénél a kutatás természetéből adódó nehézségeken túl figyelembe kell vennünk még egy körülményt: az ellátás sikerességét jelentősen befolyásolja a kliens előtörténete, személyisége, családja, kapcsolatai. Ezek olyan adottságok, amelyek leszűkítik az ellátás/szolgáltatás lehetőségeit, és behatárolják a várható eredményeket. Ugyanakkor a legegyszerűbb és a legkézenfekvőbb dolog, ha erre hivatkozva elutasítjuk az értékelés szükségességét. Amit figyelembe kell venni, az annak a végiggondolása, hogy az output mely részéért és mennyiben „felelős” az input. Vagyis az inputból kiinduló gondolkodás mellett érvényre kell juttatni az output központú megközelítéseket.

A másik ezzel összefüggő evidencia az ellátottak homogén csoportként való kezelésének elutasítása. Ez nemcsak a személyközpontú/kliensközpontú szolgáltatás megfogalmazását takarja, hanem ezek mellett a segítség/gondozás folyamatának összetettségét, sőt érinti az elemzett szociális munka eredményességének hosszútávon való érvényességét. A valóságban az elemzések leegyszerűsítésekkel dolgoznak, tipikus esetekben gondolkodnak és nincs lehetőség a folyamatok követésére hosszútávon.

Evaluációs vizsgálat modelljének kidolgozása a lakásotthoni és a gyermekotthoni ellátásokra

A magyar gyermekvédelmi szakellátásban a lakásotthoni elhelyezési forma már egy évtizede ismert, mégis ezen intézménytípusnak a működéséről, hatékonyságáról jól dokumentált és konkrét eredményekkel a mai napig nem rendelkezünk. Hiányoznak az olyan módszertani eljárásokat is kidolgozó alapkutatások, melyek a terepen szerzett tapasztalatokat összegyűjtik és feldolgozhatóvá teszik. A hatékony szociális programok iránti igény kielégítésének feltétele az evaluációs munka is, a kutatási szemlélet gyakorlatba való integrálása. A vizsgálat elméleti kiindulópontjait a következőképpen határozhatjuk meg:

- a) Egységes definíciós keret kialakítása
 - az ellátás tartalmi és minőségi kritériumainak meghatározása
 - az ellátás sikerét alapvetően befolyásoló tényezők meghatározása.
- b) A gyermekotthonok és lakásotthonok működésének, működési környezetének bemutatása.
- c) Szakmai elvek, nevelési program feltárása, az ellátás célcsoportjának meghatározása
 - Milyen személyiségjegyekkel, családi háttérrel rendelkező gyermekek nevelkednek hagyományos gyermekotthonban, és kik kerülnek lakásotthonokba?
 - Elhelyezési procedúra vizsgálata (szakmai szempontok érvényesülése elhelyezéskor: gyermek legjobb érdeke, szükségleteinek kielégítése, permanency planing).
 - Milyen szakmai szempontok alapján történik a gyermekotthonokban a gyermek-csoportok (intézményen belüli lakásotthoni egységek) kialakítása?
 - A fiatalok lakásotthoni kiválasztása milyen szakmai szempontok szerint történik?
 - A gyermekotthon és lakásotthon pedagógiai céljának feltárása, nevelési tervek, nevelési tudatosság vizsgálata.
- d) Várható eredmények megfogalmazása
 - A hagyományos gyermekotthonok és a lakásotthonok előnyeinek és hátrányainak meghatározása.
 - Hogyan szolgálja a gyermekotthon és a lakásotthon a fiatalok társadalmi beilleszkedését – a gyermekotthon vizsgált két típusa közötti különbségek és azonosságok bemutatása.
 - Mennyiben készíti fel a gyermekotthon és a lakásotthon a fiatalokat az önálló életre?
 - Fejlesztési utak, lehetőségek feltérképezése, innovatív módszerek bemutatása, a sikeres társadalmi integrációt szolgáló hazai és nemzetközi programok megismertetése.

Az evaluációs modellt ennek alapján a következőképpen építettük fel:

Az ellátás működtetésében három érdekelt fél van: az ellátás alanya, a fiatal; a szolgáltató, vagyis a szakemberek; az ellátás működését finanszírozó fenntartó. Két másik szempontot is figyelembe kellett venni: maga a gyermekotthon illeszkedik egy társadalmi – földrajzi környezetbe, amely meghatározza lehetőségeit, mindennapi működését (pl. milyen iskolába és hova járnak a gyerkekek, milyen munkalehetőség lesz számukra, milyen tényezők segítik vagy éppen nehezítik a beilleszkedést az adott környezetbe). A másik rendszerszintű kapcsolódás a gyermekvédelmi rendszerbe való betagozódás – ezt a részt a kutatás a jelző/ támogató rendszer kapcsán vizsgálja.

Kutatásunk elsősorban arra törekszik, hogy bemutassa az egyes ellátások meghatározó pontjait, működésének elveit, a szakmai koncepciók lényegesebb aspektusait.

Lépésről lépésre:

I. Az evaluációs modellek kialakításának első lépése a hatékonysági dimenziók megkonstruálása. A modellben a hatékonysági dimenziók vertikális és horizontális tengelyen helyezhetők el. Horizontális tengelyen az elvárások és feltételek tárháza található, illetve a várható eredmények itemei, ami magát a hatékony működést mutatja majd. A vertikális tengelyen az egyes aktorokat találhatjuk; a gyermekotthoni struktúrában a szereplők a következők: fenntartó, szakemberek, gyermekotthonban és lakásotthonban élő, nagykorúságuk előtt álló fiatalok. Rendszer szintjén az elvárásokat és a várható eredményeket a gyermekvédelmi rendszer, illetve az ellátási forma kapcsán is megfogalmazhatjuk. Modellünk kidolgozásakor ez utóbbi kettőt is az aktorokhoz, azaz a vertikális modell-dimenzióba soroltuk.

II. Következő lépésként az egyes szereplők szintjén fogalmazzuk meg a hatékony működéshez szükséges elvárásokat és feltételeket.

a) fenntartó: anyagi, tárgyi, személyi feltételek biztosítása a működéshez, családi munkahelyi légkör kialakítása, a munkatársak szakképzésének, továbbképzésének biztosítása, munkatársak tehermentesítése, szupervízió biztosítása, képesítési előírások maradéktalan betartása, a munkatársak támogatása személyiségük karbantartásában, a minőségbiztosítás elemeinek finanszírozása.

b) szakemberek: hatékony munkavégzés, családi munkahelyi légkör, kollégákkal való együttműködés, munkakörnyezet védelme, szakmai felkészültség, szakmai ismeretek bővítése, családi minta átadása, nagykorúságuk előtt álló fiatalok maximális segítése, önálló életre való felkészülés (hivatalos ügyek intézésében, személyes kapcsolattartásban, pénz beosztásban, gyermeknevelésben, családalapításban, életvezetésben, személyiség fejlődésében, tanulmányaikban, munkahelykeresésben, lakhatás megoldásában való szakmai segítségnyújtás). A szakemberekkel szemben megfogalmazott további elvárás a fiatalok sikeres társadalmi integrációja érdekében az igény kialakítása a minőségi, önálló életre, ennek érdekében a fiatal felnőtt partnerként való kezelése önálló életre való felkészülésében. Fontos elvárás a gyermeki /

emberi jogok érvényesítésének elősegítése, a családi kapcsolatok erősítésének elősegítése, illetve a fiatalok utánkövetése.

- c) **fiatalok:** külső kapcsolatok ápolása, önálló életre való felkészülés (iskola, munka, lakás) szakmai segítség mellett, családdal való jó kapcsolat kialakítása, dolgozókkal való hatékony együttműködés.
- d) **gyermekvédelmi rendszer:** folyamatos kapcsolattartás, minőségi információáramlás biztosítása, hatékony szakmai segítségnyújtás, hatékony együttműködés és kommunikáció, törvényesség követelményének érvényesülése, integráció elvének érvényesülése, a rehabilitáció elvének érvényesülése, a szubszidiaritás elvének érvényesülése, a gyermek jogainak tiszteletben tartása, a gyermek mindenekfelett álló érdekének figyelembevétele, jogszabályok, szakmai és etikai szabályok betartása, valamint a teljes körű ellátás biztosítása.
- e) **ellátási forma:** az ellátási forma keretei jogilag, gazdaságilag rendezettek legyenek, az ellátás szakmai célja megvalósulhasson, a fiatal megfelelő felkészítése biztosított legyen az önálló élet megkezdéséhez. Fontos elvárás, illetve feltétel a sikeres működés szempontjából a társadalmi integráció előkészítése és szakmai segítése, az önálló élet megkezdésében való professzionális segítségnyújtás.

III. A hatékony működéshez szükséges elvárások és feltételek megfogalmazása után a várható eredmények meghatározása történik az egyes aktorok szintjén.

- a) **fenntartó:** szakemberek hatékony munkavégzése, családias légkör, megfelelő munkakörülmények, a fiatalok számára megfelelő életkörülmények biztosítása a gyermekotthonokban, a gyermekotthonok és lakásotthonok zavartalan működése.
- b) **szakemberek:** szakmai segítség mellett a fiatal alkalmassá válik önálló életének megkezdésére, hatékony családgondozással külső, személyes kapcsolatai erősödnek, képessé válik hivatalos ügyeit önállóan intézni, önálló döntéseket hozni, helyzetét reálisan tudja értékelni, felelősségteljessé válik személyes dolgai és jövője iránt, társadalomba való bevonódása sikeres lesz, lakáshoz jutása, munkába állása megoldódik, megfelelő képzettség megszerzése elősegíti integrációját.
- c) **fiatalok:** családi kapcsolatok rendeződnek, képessé válik önmaga ellátására, részt vesz a gyermekotthon és lakásotthon mindennapi élete és gazdálkodása tervezésében, ezáltal képessé válik önálló élete megkezdésére, gyermekotthonból és lakásotthonból való kikerülése után önálló életének megkezdése, társadalomba történő integrációja sikeres, felkészül harmonikus partnerkapcsolat kialakítására.
- d) **gyermekvédelmi rendszer:** a fiatal felnőtt önálló életvitelének megkezdése után felmerülő problémák hatékony megoldása és sorsában a folytonosság biztosított.
- e) **ellátási forma:** a fiatal képessé válik az önálló életre, a társadalmi integráció, önálló életének megkezdése a megfelelő szakmai segítség mellett sikeres, kudarcok a fiatal nem érik.

Az evaluációs vizsgálat tehát olyan módszer, amely hatékonyságot vizsgál, azzal a céllal, hogy minden érintettnek és érintettől – fenntartó, intézményvezető, nevelő, gyermekfelügyelő, lakásotthonban és hagyományos gyermekotthonban élő fiatalok – információt szolgáltatasson, és segítséget nyújtson az egyes döntéshozói szinteken. Az evaluációs vizsgálat egy több dimenziós elemzés, amely túllép az egyszerű leíráson, szembesítve a megfogalmazott célokat és szükségleteket a várható eredményekkel, modellezve ezáltal az ellátási forma működését és sikerességét.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az egyes ellátások/szolgáltatások, jelen esetben a gyermekotthonok két típusának evaluálása választ adhat néhány olyan tapasztalati úton nehezen megválaszolható kérdésre, mint az elhelyezés és ellátás valódi céljainak meghatározása, a megoldandó problémák komplexitásának körvonalazása, az intézményfenntartók tényleges elvárásai. Kimutathatja és értelmezhetővé teheti a gyermekotthon és a lakásotthon hatásait erősítő vagy gyengítő személyes és intézményes kapcsolati háló alkotórészeit és ezek szerepét, valamint a nagyobb létszámmal működő gyermekotthon és a legfeljebb 12 fős lakásotthon társadalmi presztizsének visszahatásait. Megmutathatja – a fiatalok intézeti életének, kapcsolatrendszerének és jövőképeinek megismerése által – a hagyományos gyermekotthonban és a lakásotthonban élő fiatalok társadalmi integrációjának, önálló életvitelük sikeres alakulásának esélyeit. Lehetőségessé válik a gyermekotthoni és a lakásotthoni programok célja és kimenete közötti különbségek / azonosságok és összefüggések feltárása a várható eredmények megfogalmazásának mindhárom szintjén – az intézmény irányításának, a célcsoport, kliensrendszer és a rendszerhatások meghatározásának szintjén – külön-külön és kölcsönhatásaikban is. Képet kaphatunk a nagykorúságuk előtt álló gyermekotthonban és családban nevelkedő fiatalok családképéről, jövőbeli terveikről, illetve a fiatalok véleményei alapján arról, hogy az önálló élet megkezdésének milyen feltételei, nehézségei vannak.

**Gyermekotthonban nevelkedő fiatalok
társadalmi integrációs esélyei**

Modellalkotás folyamata

1.

**Hatékonysági dimenziók
meghatározása**

- vertikális és
- horizontális tengelyen

2.

**Elvárások / feltételek
megfogalmazása az egyes
szereplők szintén**

**Minden érintettnek / érintettről
információt szolgáltat az egyes
döntéshozói szinteken.**

**Szembesíti a megfogalmazott rendszer
célokat és szükségleteket a várható
eredményekkel.**

**Modellezi az ellátási forma működését
és sikerességét.**

3.

**Várható eredmények / hatékony
működés megfogalmazása az
egyes szereplők szintjén**

